

UOT 39;572,9

TOĞRUL XƏLİLOV
 AMEA Naxçıvan Bölməsi
 x.toqrul@gmail.com
 MEHMƏN ŞABANOV
 Naxçıvan Universiteti
 serxanoglu@mail.ru

GƏMİQAYA ƏTRAFINDA PROTOTÜRK MƏDƏNİYYƏTİNİN İZLƏRİ

Məqalədə Gilançay çayının vadisində qeydə alınmış yeni arxeoloji sahələrin aşdırılmasından bəhs edilir. 1968-ci ildən bu ərazidə arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatlar zamanı müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan bir çox arxeoloji abidələr tapıldı. Abidələrin öyrənilməsi bir daha təsdiq etdi ki, Gilançay çayının vadisi türk xalqlarının erkən yerləşdiyi yerdır. Aparılan arşdırma, bir çox keşfedilməmiş abidələrin var olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Bu istiqamətdə daha geniş arxeoloji tədqiqatların aparılması vacibdir.

Açar sözlər: Gəmiqaya, Gilançay vadisi, yeni arxeoloji abidələr, arxeoloji tədqiqatlar.

Gəmiqaya özünün adı və ecazkar gözəlliyi ilə min illər boyu haqqında söylənilən əfsanə və rəvayətlərlə geniş elmi ictimaiyyətin maraq obyektinə çevrilmişdir. Buradakı yalçın qayalı yamaclarda olan zəngin tarixi abidələr, vulkanik mənşəli daşlardakı qayaüstü təsvirlərdən ibarət yazılı daş salnamələrimiz hər birimizi Azərbaycan xalqının milli mənəvi dünyasının ulu yaddaş çağlarına aparıb çıxarır. Həmin tarixi abidələr kompleks şəkillidə Azərbaycanın qədim mədəniyyət və incəsənət xəzinəsinə qızıl fond kimi daxildir.

Gəmiqaya abidəsinin daha dərinəndə tədqiqi üçün qayaüstü təsvirlərlə yanaşı onun ətrafında olan və insanların yaddaşlarından böyük mifoloji məzmun daşıyan tarixi abidələrin, yurd yerlərinin öyrənilməsinin də çox böyük elmi əhəmiyyəti var. Ona görə ki oradakı qayaüstü təsvirlər, qədim yurd yerləri və digər abidələr Gəmiqaya ətrafında e.ə. IV minillikdən etibarən yaşaymış qədim əhalinin həyat tərzini, mədəni inkişaf yollarını, dini inanclar sistemini izləməyə imkan verir. Onların tədqiqi Naxçıvanın bütün bölgələri kimi Gəmiqaya ətrafında, Gilançay vadisində məskunlaşmış insanların Yaxın Şərqi yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqədə olduğunu göstərir. Gəmiqaya ətrafında aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı tərəfimizdən aşkar olunmuş yeni abidə olan Hüməy qayası nekropolu (qəbristanlığı) belə abidələrimizdən olub tariximiz, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində mühüm yer tutur.

Hüməy qayası nekropolu. Nəsirvaz kəndinə gedən yoldan yuxarıda, Nəbi yurdu və Qara pirdən aşağıda, “Hüməy qayası” dağının ətəyində, təpə üzərində yerləşir. Abidə bir tərəfdən dərin dərə ilə, digər tərəflərdən düzənlik sahələrlə əhatə olunmuşdur. Sahəsi 1 ha yaxındır. Nekropoldakı qəbirlərin üzlü şərq isti-

Məqalə tarixəsi:

Göndərilib: 23.05.2019, qəbul edilib: 01.06.2019

qamətindədir. Qəbirlərin çoxu təbii aşınma nəticəsində dağılmışdır. Nekropoldan aparılan arşdırma zamanı yerli əhəlidən toplanılan etnoqrafik materialardan da istifadə edilmişdir. Yerli əhalinin yerliyi məlumata görə vaxtı ilə nekropolun yaxınlığında “Kollu” adlı yerdə divar qalıqları olmuşdur. Orada müxtəlif dövrlərdə aparılmış təsərrüfat işləri nəticəsində divar qalıqları dağılmışdır. “Hüməy qayası” nekropolundakı qəbirlərin quruluşuna əsasən abidənin erkən orta əsrlər dövrünə aid olduğunu ehtimal etmək olar.

“Hüməy qayası”nda dəfn olunmuş insanların kimliyi, abidənin adı və digər məsələlərin arşdırılmasında iki mühüm faktı nəzərə almaq lazımdır. Həmin faktlardan birini abidədəki qəbirlərin üzünün şərq istiqamətində qibləyə doğru olması təşkil edir. Digər mühüm faktlardan biri nekropolun yerləşdiyi ərazinin adı ilə bağlı insanların yaddaşlarında qalan əfsanə və rəvayətlərdən ibarətdir. Həmin əfsanə və rəvayətlərdə Hüməy (Umay) ilahəsi ilə Hüməy quşu arasındakı mif yaxınlığı daha aydın şəkildə görünür. Gəmiqaya ətrafında ki ərazilərdə olduğu kimi Azərbaycanın bir çox yerlərində o cümlədən Laçında, Qubadlıda, Kəlbəcərdə, Şamaxıda da Umay ilahəsi ilə bağlı müxtəlif əfsanə və rəvayətlər insanların yaddaşlarında qalmaqdadır.

Hüməy qayası ilə bağlı apardığımız arşdırma zamanı Gəmiqaya ətrafındakı Tivi, Nəsirvaz və Bist kəndlərinin sakinlərindən toplanılan etnoqrafik materialardan məlum olur ki, həmin ərazinin Hüməy qayası adlanması ilə bağlı iki əfsanə insanların yaddaşında dövrümüzədək qalır. Əfsanələrdən birində deyilir ki, Hüməy adlı gəzəl bir qız olmuşdur. Bu qızla kəndin (hansı kəndin çobanı olduğu dəqiq bilinmir) çobanı bir-birini sevirmişlər. Hüməyin gözəlliyinə aşıq olan varlı bir oğlan onu zorla almaq istəmişdir. Sevgilisindən ayrılmamağa söz verən Hüməy varlı oğlanla evlənməmək üçün kəndən qaçmış özünü həmin yerdə qayadan atmışdır. Buna görə də oraya Hüməy qayası adı verilmişdir.

Abidə ilə bağlı toplanılmış digər maraqlı etnoqrafik materialardan birində qeyd olunur ki, bu qayanın adı çox müqəddəs olan Hüməy quşu ilə bağlı olmuşdur.

Hüməy qayası haqqında insanların yaddaşlarında günümüzədək öz varlığını qoruyub saxlayan əfsanə və rəvayətlər fərqli olurlar da onların mənşəyi qədim türk mədəniyyəti ilə bağlılıq təşkil edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq görürük ki, quş motivi əfsanələrlə yanaşı qayaüstü təsvirlərdə, keramika, metal məmulatlarında geniş yayılmışdır. Onların hər birində insanların həyat tərzini, dini ideoloji görüşlərini ilə bağlı maraqlı kompozisiyalar verilmişdir. Hüməy qayasının quşla bağlı əfsanəsində Hüməy quşunun daşla bağlılığı əks olunmuşdur. Türk xalqlarının mifologiyasında Hüməy quşunun, Umay ilahəsinin günəşlə, dünya ağacı ilə bağlılığı da öz əksini tapmışdır. Umay ilahəsinin ölmə mələyi, ölümlü ruhunu yola salan mif keyfiyyətləri də olmuşdur.

Quşun daşla bağlılığının kökünü arşdırırdıqda məlum olur ki, türk mifologiyasında onqon-quş motivi ən geniş yayılmış motivlərdən birini təşkil edir. İnsanların insansəvarliyindən yaranmış zoomorf onqonlardan, ilahələrdən biri olan Umay ilahəsi bütün türk xalqlarının mifologiyasında daha çox ümumbəşəri, ümuminsani mövqə tutmuşdur. Hüməy adına ilk dəfə Gültəkin abidəsində, daha sonra isə Tonyuqkda rast gəlinmişdir. Bu abidələrdə Umay ilahəsinə inandıran bəhs olunmuşdur (8).

Tonyuq abidəsində Humay haqqında belə yazılmışdır. "Geri dönelim. Ere (?) nəfsini saklamak yektir dedi. Ben (ise) böyle derim! Ben Bilge Tonyukuk Altun omanını aşarak geldik, İrtiş Irmağı'nı, geçerek geldik. (buraya) gelenler (düşmanlar) cesur dedi (demişler); (bizim geldiğimizi) se) duymadılar. Tanrı, Umay kutsal yer, sular (bizim için onlara) gaffet verdi. Neye kararız. (Onlar) çok diye niye korkarız. Azlıq diye niye basılımlar. Taarruz edelim dedim. Taarruz ettik, perişan ettik. Ertesi günü çok geldiler (8, s. 113-114).

Tədqiqatçılardan bir qrupu hər bir oğuz soy və boyunun ayrıca quş onqonu olduğunu qeyd etmişlər (5, s. 54-60; 3, s. 70-72). B. Ögəl həmin onqonları boy və soylar üzrə qruplaşdırarkən Çəbni-Sunqar / Humay (Hümay) formasında göstərmişdir. Tədqiqatçı qeyd etmişdir ki, "əfsanəvi hüma / humay quşunun adı indi mövcud olan quşlara da verilmişdir. Məsələn, huma və ya hüma Kırmda ən yaxşı cins qartallardan birinə verilən ad olmuşdur. Bu quşun adı qırğız ləhcəsində kumaykimi kimi işlənmişdir. Qırğızlar vulturide quş növünün ən böyük cinsinə kumaykimi kimi bilməmişdir". H. Tantakin qeyd olunan məsələyə öz münasibətini bildirərək onqon kimi tanınan Humay quşunu "Hüma quşu" adlandıraraq qeyd etmişdir ki, "... bu quş şahlıq quşu surəti kimi nağıllara daxil olmuşdur. O kimin başına qonarsa, xalq həmin adamı hakimiyyətə gətirib özünə padşah etmişdir. Huma (Humay) quşu sinfi mənsəbiyyətinə, cinsindən asılı olmayaraq hər kəsin başına qona bilməmişdir" (7, s. 59). Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi Azərbaycan folklorundakı "Hazarandastan bülbul" və "Altun bülbul" (4, s. 167), Qaraquş (1, s. 102) və digər nağıllarda da onqon-quş motivləri verilmişdir.

Humay qayası abidəsi ilə bağlı apardığımız tədqiqatlar zamanı məsələyə kompleks şəkildə yanaşsaq görərik ki, bu zaman onun Gəmiqaya ətrafındakı digər arxeoloji abidələrlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi də yer tutur. Abidənin Nəbi yurdu və Qara pirin lap yaxınlığında yerləşməsinin bu cəhətdən elmi əhəmiyyəti böyükdür. Məsələyə hərtərəfli yanaşaraq onun ətrafındakı abidələri də müqayisəli şəkildə öyrənsəg görərik ki, Nəbi yurdunda Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərinin xeyli hissəsi var. Oradakı e.ə IV-I minilliyə aid insan, heyvan, astral və digər rəsmlərdə qədim insanları həyat tərz, dini ideoloji görüşləri əks etdirmişdir. Bu rəsmlər forma və xüsusiyyətlərinə görə Qobustan, Kəlbəcər, Şərqi Anadolu, Sibir və s. qayaüstü təsvirləri ilə, qədim türk mədəniyyəti ilə bağlılıq təşkil edərkən lap qədim dövrlərdən Naxçıvanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Gəmiqaya ətrafında da türk etnoslarının yaşadığını göstərir.

Qara pirlə bağlı apardığımız araşdırma zamanı məlum olur ki, bu abidə sıldırım yamaclı və konsvari formalı müqəddəs dağdır. Onunla bağlı insanların yaddaşlarında qalan qədim əfsanə və rəvayətlərdən birində piri ilanların qoruduğu söyülənir. Digər əfsanələrdən birində isə qeyd olunur ki, bu piri Gəmiqaya ətrafındakı digər abidə olan Bibqətl piri ilə bacı-qardaşdır. Hər yeddi ildən bir görüşən bu pirlər həmin ərazini sərgü qüvvələrdən qoruyurlar. Qeyd olunan əfsanəyə diqqət yetirsək görərik ki, Humay qayasında olduğu kimi Bibqətl və Qara pirlə bağlı əfsanələrin hər ikisində dağla bağlı inamdan bəhs olunur. Mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, Türk mifologiyasında dağla olan inam, dağ kultu da geniş yayılmışdır. Yalnız Altay-Sayan Türklərində deyil, Yakutların mifoloji inanclarında da dağ əhəmiyyətli yeri tutur. Yakutlar dağa hörmətlə dağ sahibi (yakuya tia içtə) deyirlər. Yaqut mifologiyasında dağların qohum və nəsilin qoruyucusu olması ilə bağlı xeyli məlumatlar vardır.

Hakasların inancına görə dağlar canlı varlıqlar kimi böyüyürlər. Şorların inancına görə isə kiçik dağlar daha böyük dağlara təbədirilər, dağlar bir yerdən başqa yerə gedə bilər, bir-birləri ilə döyüşür və hətta evlənlər (2, s. 51).

Gəmiqaya ətrafında 2005-ci ildən etibarən tərəfimizdən aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bu ərazidə qeydə alınmış yeni arxeoloji abidələr (Dəmyə-lər, İlliki qaya, Haça qaya və s.), qayaüstü təsvirlər və ərazinin qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu, Gəmiqaya təsvirlərinin heç də təsadüfən çəkil-mədiyini qeyd etməyə əsas verir. Humay qayası ilə bağlı aparılan tədqiqatlar bir daha onu göstərir ki, qədim və zəngin tarixə malik Naxçıvanın hər daşında, hər qayasında zəngin tariximiz yaşayır. Yeni abidələrin qeydə alınaraq daha dərinəndən öyrənilməsi Naxçıvanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu, tarixən bu ərazidə qədim türk etnoslarının yaşadığını, xalqımızın tarixi ilə bağlı saxta fikirlərin heç bir elmi əsası olmadığını bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I cild (toplayıb tərt.ed. H. Zeynalı). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
2. Fuzuli Bayat Türk Mitolojisində Dağ Kültü. Folklor / edebiyat, 2006/2, s. 47-6
3. Əbülqazi Bahadır xan. Şəçərəyi-Tərkimə (Türkmənlərin soy kitabı). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2002, 145 s.
4. Hüseyin N.O. Eski Türk Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara, 1987, s. 113-114.
5. Naki Tezel. Türk məsalları. İstanbul: Bilge kültür sanat, 2011, 208 s.
6. Ögəl B. Türk mitolojisi (Kaynakları və Açıqlamaları ilə Destanlar). 1 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 644 s.
7. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Tərtibçi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 108 s.
8. Tantakin H. Şehirlə nağılların onqon və əsətiri surətləri. Bakı: Şirvanşəf, 2004, 138 s.
9. bextiyartuncay.wordpress.com/2012/03/09/mif-və-etnogenez/ Bəxtiyar tuncay -mif və etnogenez.

РЕЗЮМЕ

ТОГРУЛ ХАЛИЛОВ, МЕХМАН ШАБАНАОВ СЛЕДЫ ПРОТУРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОКРУК ГЕМИГЯ

В статье изучается исследование новых археологических памятников, зарегистрированных в долине реки Гиланчай. На этой территории, начиная с 1968 г. проводится археологическое исследование. Во время которых были найдены многие археологические памятники относящиеся к разным историческим периодам. Изучение памятников лишней раз подтвердило то, что долине реки Гиланчай является местом раннего поселения тюркских народов. Проведенные исследование дают основание предполагать наличия множества не изученных памятников. Важно археологическое исследование в этом направлении.

Ключевые слова: Гемигя, долина Гиланчай, новые археологические памятники, археологические исследования.

SUMMARY

**TOGRUL KHALILOV, MEHMAN SHABANAOV
DETAILS OF THE PROTOTURKIC CULTURE ON GAMIGAYA**

In the article archaeological monuments which are registered in The Valley of Gilanchay is learned. In this area Archaeological investigations have been conducted since 1968. During scientific investigation many archaeological monuments concerning defferent period was registered. Investigation of monuments once again proved that The Valley of Gilanchay is one of the ancient dwellings and ancient Turkish nations live in this area historically. Researchs give reason to note it that there are many our unresearched monuments in The Valley of Gilanchay. That is why conducting archaeological investigations is necessary in this branch.

Key words: Gamikaya, valley of Gilanchay, archaeological investigations, new archaeological monuments.

(Akademik Hacı Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

